

МИТРОФАН ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ

Однією з найяскравіших постатей в історичній науці України, Білорусії та Росії був історик, археограф, фольклорист та етнограф М.В.Довнар-Запольський. У радянській історіографії його згадували переважно у критичному плані, як історика ліберально-буржуазного напрямку, а його життя, наукова та педагогічна діяльність залишалися малодослідженими. Лише у 90-х рр. ХХ ст. з'являються ґрунтовні, без класових упереджень дослідження його життєвого шляху, здійснюються кроки по осмисленню його наукової спадщини¹.

Народився Митрофан Вікторович 2 червня 1864 р. у м. Річиці Мінської губернії у сім'ї столоначальника Речицького повітового поліцейського управління, потомственного дворянина Віктора Мартиновича Довнар-Запольського. У зв'язку з матеріальними нестатками, сім'я переїхала у болгарське місто Пловдив, де в той час проживав старший брат майбутнього історика Петро. Згодом батько, із-за конфлікту із старшим сином повернувся з Митрофаном до Білорусії².

Із-за переїздів і матеріальної невлаштованості М.В.Довнар-Запольський декілька раз міняв місце навчання. В одинадцять років його віддали до Мінської гімназії, де він провчився один рік. За цей час батько знайшов роботу у м. Мозирі, посаду мирового судді, та помешкання на вулиці Покровській і перевів сина до Мозирської прогімназії. У ній хлопчик закінчив 6 класів. У 1885 р. батько перевів його до 7 класу Київської Першої чоловічої гімназії, з якої у 8 класі його було виключено.

Причиною виключення стала заборонена література, яку знайшов у його помешканні інспектор гімназії А.Старков. Це були поема Т.Г.Шевченка «Марія», українські журнали «Громада» та «Основа», лист відомого історика М.Костомарова до видавця «Колокола» та інші. Як показало слідство, проведене в гімназії, Митрофан Довнар-Запольський купив цю літературу в Болгарії, де гостював у матері³.

Як відомо, за Емським указом, виданим царським урядом 18 травня 1876 р. друкування української літератури, а також ввіз її з-за кордону було заборонено. Тому причиною виключення М.В.Довнар-Запольського із гімназії був не тривожний час і «выступления народовольцев», які, як вважав відомий дослідник життя та діяльності вченого С.І.Михальченко, «заставили власти предержажие смотреть на подобные события через лупу», а порушення царського указу. 4 березня 1888 р. педагогічна рада гімназії прийняла суворе рішення виключити Митрофана Вікторовича із гімназії за два місяця до випускних екзаменів без права вступу в інші навчальні заклади⁴.

Це рішення педагогічної ради могло мати для нього погані наслідки, оскільки закривало двері вищих навчальних закладів, а відповідно і заняття наукою, схильність до якої проявилася у нього під час навчання у київській гімназії.

Очевидно, у справу втрутився батько, Віктор Мартинович, якому і вдалося домогтися перегляду рішення ради. 14 березня 1888 р. рада заслухала окрему думку законовчителя М.Златоверховника та вчителя П.Івашенка. Вони просили про пом'якшення рішення ради і домоглися зняття пункту про заборону вступу до інших учбових закладів. Це дало змогу М.В.Довнар-Запольському у 1889 р. витримати екзамен на атестат зрілості у IV київській гімназії⁵.

Під час навчання у Першій гімназії та в період виключення із неї головним джерелом існування для Митрофана Вікторовича стали приватні уроки та публікація невеликих дописів про життя Мозиря та Києва, а також статей з білоруської етнографії у виданнях: київська «Заря», петербурзькому «Еженедельному обозрению» та «Виленском вестнике». Крім того, у 1888 р. вийшла друком його перша окрема книжка «Белорусская свадьба. Свадебные песни», а згодом і

«Календарь Северо-Западного края»⁶.

Незважаючи на щасливий кінець історії із забороненою літературою для М.В.Довнар-Запольського серйозною проблемою при виборі майбутньої професії стала відсутність коштів. За навчання в університеті треба було платити, тому він звернувся за допомогою до батька. Проте Віктор Мартинович у листі від 25 липня 1889 р. радив сину розраховувати на власні сили: «впрочемъ если можешь поступить въ университетъ безъ ничьей помощи то поступаи», але вважав, що краще звернутися з проханням до губернатора про отримання посади чиновника, або якоїсь іншої «съ хорошимъ содержаниемъ»⁷.

Все ж батько поклопотався про звільнення сина від плати за навчання в університеті і 18 грудня 1889 р. повідомив про отримання свідоцтва про звільнення від «взноса денегъ за воспитаніе въ университетѣ»⁸.

Наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. на історико-філологічному факультеті працювали відомі вчені: В.С.Іконніков, П.В.Голубовський та інші, які входили до київської школи, започаткованої В.Б.Антоновичем. У своїй автобіографії Митрофан Вікторович зазначав, що під час навчання в університеті він займався переважно «русской историей» під керівництвом професорів В.Б.Антоновича, П.В.Голубовського та В.С.Іконнікова, «о наставлениях» яких згадував «с глубокой признательностью»⁹.

Тема дослідження, обрана М.В.Довнар-Запольським під час навчання в університеті, вписувалася у загальні принципи і методологію досліджень київської школи, яка займалася історією та географією різних областей Давньоруської держави. Він став досліджувати історію кривичів та дреговичів, що населяли у давні часи територію Білорусі і входили до складу Давньоруської держави. Під час навчання Довнар-Запольський надрукував також ряд статей з етнографії та соціології в журналах «Этнографическое обозрение», «Живая старина» та інших¹⁰.

Після закінчення у 1894 р. університету він отримав блискучий відгук голови екзаменаційної комісії Ф.Зелінського. Враховуючи його та опубліковані праці Довнар-Запольського, 30 січня 1895 р. на засіданні історико-філологічного факультету

було прийнято рішення про залишення його стипендіантом при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі російської історії. 31 січня того ж року В.Б.Антонович привітав Митрофана Вікторовича з цією подією та висловив надію, що Міністерство освіти дасть на це свою згоду¹¹.

Проте рішення Міністерства довго не надходило. Незважаючи на те, що за роки навчання в університеті Довнар-Запольський ні в чому «предосудительном замечен не был» йому нагадали справу 1888 р. і рішення про його залишення на кафедрі затягувалося. Вирішити справу позитивно вдалося з допомогою В.Б.Антоновича. Крім того, на прискорення прийняття рішення вплинуло присудження молодому вченому Московським товариством природознавців, антропологів та етнографів премії імені великого князя Сергія Олександровича за зібрані і опубліковані у 1895 р. у збірнику «Белорусское Полесье» етнографічні матеріали¹².

Наукові інтереси Довнар-Запольського були пов'язані із дослідженням проблем історії землеволодіння Великого князівства Литовського. Значна кількість джерел до теми, серед них одна з найбільш важливих «Литовська метрика», зберігалася у московських архівах, насамперед у Московському архіві Міністерства юстиції (ММЮ). Тому влітку 1894 р. М.В.Довнар-Запольський виїхав до Москви. Відсутність засобів до існування змусила його шукати роботу і молодий вчений з грудня 1894 р. став працювати позаштатним співробітником у ММЮ. З початком 1896 р. його матеріальне становище стало поліпшуватися. З 1 січня 1896 р. Міністерство освіти затвердило його професорським стипендіантом по кафедрі російської історії на строк по 1 січня 1900 р. із стипендією у розмірі 600 руб. на рік¹³.

Помітивши працьовитість і здібність Митрофана Вікторовича директор ММЮ Д.Я.Самоковасов звернувся із запитом на історико-філологічний факультет Київського університету щодо згоди його керівництва на прийняття їх професорського стипендіанта у штат архіву. Керівництво факультету погодилося на це і 25 січня 1898 р. радісну новину повідомив Довнар-Запольському професор П.Голубовський. Митрофана Вікторовича зарахували на посаду помічника архіваріуса Литовської метрики. За його ж словами він працював «усердно»

і привів у порядок документи метрики та підготував до них томи архівних описів¹⁴.

Одночасно М.В.Довнар-Запольський став викладати у приватних московських гімназіях Ржевської та Купчинської, а у 1897/1899 учбовому році і у Московському Єлизаветинському інституті. Визначилася тема його магістерської дисертації - «Фінансове господарство Литовсько-Руської держави». На початку 1899 р. він здав магістерські іспити і став клопотатися про прийняття його у приват-доценти Московського університету. Він прочитав дві пробні лекції і з осені 1899 по літо 1901 рр. працював на цій посаді, викладаючи спецкурс про добу Олександра I та проводив практичні заняття з історії народного господарства XVII ст. Його лекції отримали високу оцінку у слухачів і здобули вченому велику популярність. Так довідавшись про їх високий рівень відомий російський письменник Л.М.Толстой під час роботи над романом «Декабристи» звертався до нього за порадами¹⁵.

Реальні здобутки були у Довнар-Запольського і у роботі в архіві. Він приймав активну участь у виробленні директором ММЮ Д.Я.Самоковасовим нових методичних засад організації та опрацювання архівних джерел під час описання документів та впорядкування архіву Литовської метрики. Він готував матеріали для записок директору до Міністерства, які збирав під час відряджень до Варшавського архіву, Імператорської публічної бібліотеки та інших установ¹⁶.

Під час роботи над Литовською метрикою вчений виробив правила описання документів. Він наголошував, що опис актові книги повинен давати загальне стисле уявлення про неї, включаючи елементи критики джерела і фіксацію заголовка книги, підписи ревізорів, мови актів, обсягу і дефектів книги, характеристики поактового реєстру (змісту) тощо. Важливою умовою описання вчений вважав збереження давньої термінології, яка допомагала визначити суть багатьох юридичних понять. Оригінальні, вироблені на основі ґрунтовного вивчення обширного матеріалу пропозиції Довнар-Запольського щодо описання актових книг не втратили свого значення до цього часу¹⁷.

За два роки роботи у ММЮ дослідник подав до університету звіт з додатком близько 50 аркушів різних актів,

які були прийняті до видання і вийшли друком у 1897 р. у «Документах МАМЮ» та в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских» (ЧОИДР). До Московського відділення цього товариства він передав також збірник документів з історії Литовсько-Руської держави XIV-XVI ст., при підготовці яких було виявлено документи майже з 200 книг Литовської метрики¹⁸.

Набувши досвіду під час навчання у Київському університеті під керівництвом В.Б.Антоновича, Довнар-Запольський продовжив у Москві науково-організаційну роботу по публікації джерел. У 1897 р. за його ініціативою була створена Археографічна комісія при Московському археологічному товаристві. Її члени ставили собі за мету теоретичне вивчення архівознавства і практичне вивчення і врятування невідомих і маловідомих архівів. Згодом він став її секретарем і до 1901 р. фактично керував її діяльністю¹⁹.

Видання під своєю редакцією кількох томів архівних матеріалів принесли молодому вченому визнання у наукових колах і привернули увагу вчених. Так відомий історик та археограф О.М.Лазаревський звернувся з проханням до професора П.Голубовського щодо ознайомлення із збірником документів з МАМЮ. В листі від 29 грудня 1898 р. професор просив Довнар-Запольського надіслати Лазаревському виданий збірник документів, відмітивши, що той «своими трудами» заслужив «такого внимания»²⁰.

У 1899 р. професор Київського університету В.С.Іконніков за станом здоров'я відмовився від викладання курсу російської історії і деякі члени історико-філологічного факультету вирішили запросити до його викладання М.В.Довнар-Запольського. Про це 2 грудня 1899 р. його повідомив професор П.Голубовський. Справа про переведення Митрофана Вікторовича тривала майже два роки. За цей час він одружився і завів сім'ю та дітей²¹.

29 травня 1901 р. у тому ж званні приват-доцента Довнар-Запольського було переведено до Київського університету для викладання курсу російської історії. Того ж року він представив до захисту працю про державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах, опубліковану у 1901 р.²²

На історико-філологічному факультеті Київського універ-

ситету М.В.Довнар-Запольський захистив магістерську дисертацію і 18 травня 1901 р. йому було присуджено звання магістра російської історії. Восени 1902 р. він був призначений на посаду в.о. екстраординарного професора. Він продовжив дослідження історії Литовсько-Руської держави і у 1905 р. представив до захисту монографію «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.». 27 травня 1905 р. він публічно захистив її як докторську дисертацію на історико-філологічному факультеті Київського університету. 31 травня того ж року вчена рада університету затвердила присудження йому факультетом ступеня доктора російської історії²³.

М.В.Довнар-Запольський викладав на історико-філологічному факультеті Київського університету курси російської історії «Московского периода и периода Империи», огляд юридичних джерел та історію російського права. Найбільшу ж зацікавленість серед студентів викликав його курс з історії Великого князівства Литовського. Його учень, згодом відомий вчений Б.Д.Крупницький згадував, що «професор завжди вмів захопити слухачів, подати ефектну цифру, цікаву подробицю з свого матеріалу. В його очах світився сильний і бистрий розум»²⁴. Отже, Митрофан Вікторович був блискучим лектором, лекції якого викликали захоплення у студентів.

Вчений проявив себе і як талановитий педагог, який виховав у Київському університеті цілу плеяду відомих вчених. Основою для їх підготовки поряд із лекціями та семінарами він обрав роботу в історико-етнографічному гуртку, ідея створення якого з'явилася у нього наприкінці 1902/1903 учбового року. Довнар-Запольський підготував статут гуртка, затвердив його на історико-філологічному факультеті та у Міністерстві народної освіти і 30 вересня 1903 р. відкрив його перше засідання. У вступному слові він визначив як головне завдання його членів дослідження соціальної історії та господарства Московської держави. Отже, вчений окреслив тематику досліджень членів гуртка соціально-економічними проблемами Московської Русі XVI-XVII ст., яка поряд із спільними методами та формами роботи, що полягали насамперед у вивченні писцових книг, набувала рис наукової школи²⁵.

Вибір тематики був не випадковий. Українська пробле-

матика у Російській імперії на початку ХХ ст. була не актуальною, а часто і забороненою. Отримавши у 1888 р. гіркий життєвий урок, пов'язаний із ввозом до Російської імперії заборонених в той час українських видань, Довнар-Запольський і у науковій та педагогічній діяльності прагнув оминати теми, пов'язані з українською історією. На це звернув увагу його учень Б.Д.Крупницький, який хотів досліджувати проблеми історії України, але професор рекомендував йому зайнятися писцовими книгами В'ятки²⁶.

Робота у гуртку проводилася у формі виступів його членів з доповідями, їх обговоренням, для підготовки яких студенти працювали у бібліотеках, архівах, музеях, або приймали участь у археологічних розкопках. Згодом доповіді друкувалися в «Университетских известиях», а з 1913 р. у збірнику гуртка та інших виданнях. У доповідній записці М.В.Довнар-Запольського, направленої міністру народної освіти у 1915 р. зазначалося, що членами гуртка за 12 років його роботи, опубліковано більше 50 наукових праць. Крім того, у записці зазначалося, що він сам, та його учні, члени гуртка, виступали на багатьох археологічних з'їздах²⁷.

У одному із наукових оглядів про XV Археологічний з'їзд, що відбувся у Новгороді 21 липня - 4 серпня 1911 р., повідомлялося, що увагу до себе привернули молоді київські науковці, які працювали під керівництвом професора М.В.Довнар-Запольського над проблемами історії побуту Московської Русі. За словами учасниці цього з'їзду, Н.Д.Полонської-Василенко, тоді заговорили про нову школу «істориків-економістів»²⁸.

Наукова школа, що сформувалася на основі студентського університетського гуртка, продовжила кращі традиції школи В.Б.Антоновича як в основних принципах методології (економічний матеріалізм), так і в тематичному плані (вивчення господарства окремих територій Росії). Названа інституція і діяльність М.В.Довнар-Запольського отримала досить гучний резонанс далеко за межами України²⁹.

З лібералізацією політики царського уряду, яка почалася у 1905 р., поступово мінялася тематика наукового гуртка. Ряд доповідей його членів було присвячено історії Київської Русі. Так у 1906/1907 рр. В.Оголевець підготував доповідь

«Изучение вопроса об экономическом быте Киевской Руси», І.Альтшулер у 1908/1909 рр. та 1909/1910 рр. виступив із доповідями «Былины как юридический памятник древней Руси» та «Черты княжеской власти по древнерусским сказаниям былинным». Крім того зросла кількість членів гуртка, які досліджували проблеми історії України. Так Єрофіїв у 1904/1905 учбовому році виступив із доповіддю «О малорусских думках», Дорошенко у 1908/1909 уч. р. - «О деятельности Максимовича», Магура у 1909/1910 уч. р. - про «Выборы малороссийских депутатов в Екатерининскую комиссию», Пахаревський у 1909/1910 та 1910/1911 уч. р. - про «Полкову старшину» та про «Козацкий полковой суд», П.Клименко у 1911/1912 уч. р. доповів про організацію західно-руських цехів, Т.Ернст у 1911/1912 уч. р. про перші набіги кримських татар на Україну. У 1912/1913 уч. р. проблемами історії України займалися І.Ковба, який досліджував селянське землеволодіння Піщанської сотні Переяславського полку по Рум'янцевському опису та В.Романовський, який вивчав землеволодіння Чернігівського полку у XVII-XVIII ст. Діяльність П.О.Рум'янцева на Україні обрав темою дисертаційного дослідження учень Довнар-Запольського Г.Максимович³⁰.

Отже, члени наукового історико-етнографічного гуртка при Київському університеті поряд із соціально-економічною історією Московської Русі, досліджували також історію Київської Русі, Лівобережної України (Гетьманщини) та інші проблеми історії України.

У 1915 р. Довнар-Запольський звернувся із доповідними записками до міністра народної освіти. В одній із них він просив затвердити новий статут студентського історико-етнографічного гуртка, у який було внесено дві нові статті: про членство у гуртку осіб, що закінчили університет та про допуск на засідання гуртка слухачок Вищих жіночих курсів. В іншій записці вчений просив міністра про поновлення державного асигнування на видання наукових робіт студентів-членів гуртка. Серед них, як зазначалося у записці, окрім студентів і випускників Київського університету, були також випускники Паризького та Берлінського університетів, які займалися в гуртку російською історією³¹.

Отже, у студентському історико-етнографічному гуртку, який очолив М.В.Довнар-Запольський проводилася наукова підготовка молодих вчених. Керівник гуртка намагався розширити коло його учасників, допомагаючи дозволу на продовження роботи у ньому як випускників Київського та інших університетів, так і слухачок Вищих жіночих курсів. Для останніх була можливість оволодіти методикою наукової праці та захисту дисертації. На протязі багатолітньої діяльності гуртка з нього вийшли ряд провідних вчених: П.П.Смирнов, Б.Г.Курц, Н.Ф.Яницький, П.В.Клименко, В.О.Романовський, Н.Д.Полонська-Василенко, Е.Д.Сташевський, М.В.Базилевич, М.І.Ясинський, В.Е.Данилевич, І.Ф.Ковба, Д.Дорошенко, Ф.Л.Ернст та інші³².

У педагогічній діяльності М.В.Довнар-Запольського важливе місце займав Київський комерційний інститут. У 1903/1904 рр. він став клопотатися про відкриття у Києві вищих вечірніх комерційних курсів і звернувся у Попечительну Раду Київського першого комерційного училища із пропозицією про їх відкриття при училищі. Але рада відхилила його пропозицію³³.

Революція 1905 р. відкрила можливості до створення у Російській імперії "вільних" вищих учбових закладів і Довнар-Запольський цим одразу ж скористався. У 1905 р. він звернувся до Міністерства народної освіти з пропозицією відкрити вищі жіночі курси з комерційним відділенням і отримав дозвіл. Одночасно він направив прохання до Міністерства торгівлі та промисловості про відкриття спеціальних комерційних курсів для всіх осіб і у 1906 р. отримав дозвіл на їх відкриття на свій ризик, без сторонньої допомоги. В той же час, весною 1907 р. він передав до Міністерства проект статуту Київського комерційного інституту (ККІ), який було затверджено 12 травня 1908 р. 4 липня 1908 р. засновник інституту в особі Довнар-Запольського передав раді Київського комерційного інституту все майно бувших курсів³⁴. Отже, за два роки йому вдалося перетворити вищі комерційні курси у престижний учбовий заклад, який було реорганізовано в інститут.

Наскільки важкими були ці роки видно із доповідної записки Довнар-Запольського міністру юстиції. У ній йшлося, що "на административномъ поприще" йому з осені 1906 р.

довелося проводити роботу, яка, не часто випадала на долю інших. Відкриття вузу відбулося за відсутності коштів, без конкретної програми, без певного складу викладачів та з невизначеним складом студентів нового для Росії виду учбового закладу. Треба було побудувати для нього будівлі, лабораторії, кабінети, відкрити бібліотеку, музеї³⁵.

Щоб знайти кошти для ККІ М.В.Довнар-Запольський широко пропагував ідею нового учбового закладу. Так 23 травня 1907 р. він виступив на зібранні київського купецького товариства, де наголосив на необхідності економічних знань для розвитку країни і подолання економічної кризи. Його запросили також прийняти участь у нараді по розробці законопроекту про вищу комерційну освіту, яка мала відбутися 5 січня 1909 р. У запрошенні зазначалося, що він володів у цьому питанні "обширными познаннями и разностороннимъ опытом"³⁶.

І це відповідало дійсності. ККІ, організований М.В.Довнар-Запольським, за короткий строк перетворився на престижний учбовий заклад. Розташований на Бібіковському бульварі, біля університету, він мав два відділення: комерційне та економічне і підвідділення з поглибленим вивченням спеціальних галузевих знань. В інституті діяла бібліотека на 11 тис. томів книг та музей товарознавства. У програмі навчання були практичні екскурсії та закордонні відрядження до різних країн. Тому велику увагу приділяли в інституті вивченню іноземних мов. Директор ККІ запросив до викладання відомих фахівців: К.Г.Воблого, в майбутньому українського академіка, професора С.Д.Сташевського та інших. М.В.Довнар-Запольський викладав в інституті російське право і новітню російську історію³⁷.

Показником престижності нового вузу була кількість студентів, що постійно збільшувалася. Так, якщо у 1908 р. в інституті навчалася 229 студентів, то у 1913 р. їх кількість зростала до 4,5 тис.³⁸

У 1912 р. в ККІ сталися зміни: 3 червня цього року міністр торгівлі та промисловості затвердив нове «Положення» про інститут, за яким він залишався приватним вищим учбовим закладом, проте наділявся правами державних вузів. Його випускникам надавалися пільги при проходженні військової

служби та зарахуванні на державну службу, на підприємства та залізницю. Надання інституту офіційного статусу стало визнанням авторитету нового учбового закладу³⁹.

Проте у новому «Положенні» Міністерство ввело обмеження правил прийому до вузу. Тому деяких студентів було переведено у вільні слухачі. Це привело в інституті до затяжного конфлікту, який супроводжувався протестами та обструкціями лекцій. Однак директору вдалося справитися із ситуацією і становище в інституті поступово стабілізувалося. Навіть коли “повсюдно” відбувалися студентські виступи, в ККІ, як зазначав Довнар-Запольський у доповідній записці міністру юстиції, вдалося обійтися без репресій і допомоги поліції. В інституті не було страйків, лекції проходили спокійно, без перерв, хоча і при меншій кількості слухачів⁴⁰.

Керівництво інституту встановило контакти з різними установами та підприємствами: банками, залізницями тощо для працевлаштування своїх випускників. У цьому студентам-випускникам інституту допомагав високий авторитет його директора, відомого в ділових колах. Він був делегатом Першого Південно-російського торгового промислового з'їзду (жовтень 1910 р.) та головою Південно-Західного відділення Російської експортної палати, установчі збори якої відбулися 18 лютого 1912 р.⁴¹

М.В.Довнар-Запольський десять років керував інститутом, який став втіленням його ідей перебудови вищої економічної освіти Російської імперії, суттю якої було поєднання фундаментальної економічної освіти з практичною направленістю навчання. ККІ, виховуючи кваліфікованих спеціалістів у сфері бізнесу, сприяв пошквалюванню економіки. Це було велінням часу і Довнар-Запольський не тільки виявив нові тенденції, але, по суті, закріпив їх на практиці. Маючи великі організаторські здібності, універсальні, енциклопедичні знання він створив вуз із новим напрямком, в якому реалізував талант дослідника і педагога, вільний від рамок державної установи. Це був період найбільшої творчої і особистої свободи вченого⁴².

Царським указом від 12 квітня 1916 р. «За отличную, усердную службу» М.В.Довнар-Запольський був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня. Досягнувши

нагород і чинів, ординарний професор, доктор російської історії, директор інституту і статський радник Митрофан Вікторович значно змінив і політичні погляди. Його політичне поправління, яке особливо проявилось у роки першої світової війни у вигляді германофобських виступів із закликами відмовитися від вивчення німецької мови, а також як активне несприйняття революційних організацій у Комерційному інституті⁴³.

Пошкодила репутації Довнар-Запольського і “справа Сташевського”. Є.Д.Сташевський, його учень і на той час колега по викладанню у ККІ та Київському університеті за декілька років роботи у Головархіві Міністерства іноземних справ і Московському архіві Міністерства юстиції викрав ряд цінних історичних документів, що було викрито у 1916 р. Матеріали “справи”, яка була закрита в результаті повернення документів, попали в газети, в чому звинуватили Довнар-Запольського. Він та його учні виступили з осудом Є.Сташевського. Останнього 23 квітня 1917 р. звільнили з посади у Київському університеті⁴⁴.

Після революційних подій Сташевський організував “справу” проти М.В.Довнар-Запольського. Студенти ККІ, де Сташевський 1918 р. став деканом комерційно-технічного факультету, на мітингу виправдали Сташевського і засудили зв'язки Довнар-Запольського, які він начебто мав з охранкою. За поданням деяких студентів, Рада робітничих депутатів Києва присудила професора до смертної кари. Це рішення вдалося скасувати завдяки зусиллям учнів та друзів Митрофана Вікторовича⁴⁵.

У зв'язку із таким поворотом, останній видав брошуру «Вынужденные разъяснения», в якій пояснював свою позицію. Він зазначав, що мав підстави “возмущаться” викраденням Є.Сташевським документів, які мали історичну цінність, “как историк, много энергии потративший на дело охраны архивовъ, как учитель, обманувшийся въ ученике и человеке, какъ лицо письменно и устно ручавшееся в архивахъ за Сташевского”. Вчений визнавав, що він “поступил в чем-нибудь недостаточно тактично”, але не міг пробачити своєму учневі, для якого зробив стільки добра, такий злочин. Але ці події відбувалися вже після звільнення М.В.Довнар-Запольського, на його

прохання, з посади директора ККІ, що сталося 20 березня 1917 р.⁴⁶

У 1917 р. він став одним із організаторів Київського археологічного інституту (КАІ). Ідея організації у Києві центру підготовки архівних працівників виникла ще на XI Археологічному з'їзді (1899 р.). Проте діяльність по створенню КАІ активізувалася лише у грудні 1909 р. У вересні 1910 р. попечителю Київського учбового округу було подано "прошення", проект «Положення» та інші організаційні документи. Згідно них у КАІ мали досліджувати проблеми археології, археографії, російської історії, спеціальних історичних дисциплін, бібліотекознавства, а також готувати спеціалістів для архівів, музеїв та бібліотек⁴⁷.

Проте відкриття інституту затягувалося. Тому ініціативу по його відкриттю взяв на себе історико-етнографічний гурток на чолі з М.В.Довнар-Запольським. У квітні 1917 р. до Міністерства народної освіти було подано прохання про відкриття КАІ і 30 серпня отримано дозвіл Тимчасового уряду. 27 жовтня 1917 р. на першому організаційному засіданні членів-засновників КАІ закритим балотуванням директором одноголосно обрано проф. М.В.Довнар-Запольського⁴⁸. У складних умовах зміни політичної влади вчений прагнув, створивши новий інститут, зберегти історичну, культурну спадщину та наукові кадри і зробити все можливе, щоб не перервався зв'язок поколінь.

У 1918 р. спеціальна підкомісія у складі Комісії з вищих навчальних закладів і установ МНО Української держави на чолі з академіком Д.І.Багалієм переглянула статут і навчальні плани КАІ, до якого було внесено спеціальні курси з історії, археології та мистецтва, а також української палеографії, геральдики тощо. Ці зміни свідчили про зміщення пріоритетів у навчальному плані в бік української історії⁴⁹.

3 листопада 1918 р. у приміщенні гімназії В.О.Перетяткович (вул. Велика Володимирська, 47) відбулося урочисте відкриття інституту. У своєму виступі директор інституту М.В.Довнар-Запольський наголосив на значенні архівів для історії та необхідності охорони та збирання архівних матеріалів, як одного із головних завдань інституту. В інституті були відкриті бібліотека, музей старожитностей, кабінет мистецтв, архів,

планували видавати друкований орган. Високий рівень викладання забезпечувався тим, що лекції та практичні заняття проводили визнані фахівці своєї справи. Проте попри всі титанічні зусилля адміністрації КАІ, зміни урядів на Україні та перепідпорядкування інституту не могли не відбитися на його діяльності. Це привело до відмови у квітні 1919 р. М.В.Довнар-Запольського від обов'язків директора⁵⁰.

Створення у березні 1918 р. Білоруської народної республіки вчений привітав статтею «Жребий брошен». У ній він зазначив, що здійснився великий акт: Тимчасовим урядом Білорусії вона проголошена самостійною республікою. Білоруси не прагнули відділитися від Росії, писав Довнар-Запольський, однак "петербургские правители ограбили нашу бедную страну", не надали їй ні автономного, ні федеративного устрою і кинули її "на произвол судьбы", тому вчений підтримав проголошення її самостійності⁵¹.

У 1918 р. М.В.Довнар-Запольського призначено управляючим Білоруською торговою палатою у Києві. Разом з А.Цвікевичем він вів переговори з Центральною Радою і представником РРФСР на Україні Х.Раковським про взаємне визнання. До початку Версальської мирної конференції вчений підготував брошуру «Основы государственности Белоруссии», яка вийшла у 1919 р. кількома виданнями на шести європейських мовах, у якій обгрунтовувалося право Білорусії на незалежність⁵².

Поряд з роботою у Білоруській торговій палаті, у Київському археологічному інституті, Довнар-Запольський продовжував у 1918-1919 рр. викладати у Київському університеті⁵³. Проте складна політична ситуація та гибель обох його синів у рядах Червоної Армії змусили його у 1920 р. залишити Київ та переїхати до Харкова. Він працював у Харківському університеті та Інституті народного господарства. Був головою техніко-економічної ради НК РСІ України, завідуючим статистико-економічним відділом ВУКОП-Спілки та консультантом Зовнішторгу України. У 1922 р. Довнар-Запольський переїхав до Баку, де працював проректором та професором Азербайджанського університету і професором Бакинського політехнічного інституту. Він очолив також Управління торгівлі та промисловості Нарком-

промторга Азербайджанської РСР та був директором Сільсько-господарського та торгово-промислового музею. У цей період ним було опубліковано ряд статей з історії міжнародних економічних відносин. У 1924 р. він виголосив траурну промову на смерть Леніна: «В.І.Ульянов-Ленін як учений»⁵⁴.

8 червня 1921 р. народний комісаріат освіти БРСР призначив В.І.Пічету, учня Довнар-Запольського, ректором Білоруського державного університету. До викладання у ньому ректор запросив відомих вчених, серед них був і Митрофан Вікторович. У 1925 р. він переїхав до Мінська і став читати в університеті лекції по історії Білорусії та історії білоруського народного господарства. Довнар-Запольський, крім того, працював у Держплані БРСР та став одним із співзасновників, а згодом головою Археографічної комісії Історико-археологічної секції Інституту білоруської культури⁵⁵.

У Білорусі він продовжив дослідження економічних проблем, насамперед історії народного господарства. У 1926 р. вийшла його праця з історії народного господарства Білорусі передвоєнної доби. У 1927 р. його учень Б.Курц опублікував на неї рецензію⁵⁶. Вказавши на деякі недоліки, рецензент відмітив актуальність дослідження, яке допомагало правильно підійти до розв'язання тогочасних господарських проблем, не втрачаючи історичної перспективи⁵⁷.

М.В.Довнар-Запольський планував видати також підготовлену ще на початку 20-х років «Историю Белоруссии». Проте цей його задум залишився нереалізованим. Причиною цього стали деякі оцінки вченим подій, які не співпадали з офіційними⁵⁸.

Гостра критика змусила його восени 1926 р. переїхати до Москви. Він працював у Мосгубплані, з листопада 1926 р. читав лекції з економічної географії у Московському інституті народного господарства, а з жовтня 1927 р. став професором Тимірязевської сільськогосподарської академії. У 1928-1929 рр. його обрано дійсним членом Інституту історії Російської академії наук Інституту суспільних наук. У 1929 р. йому була надана персональна пенсія, проте вчений не збирався залишати наукову роботу, маючи великі творчі плани. Посилення у Радянському Союзі ідеологізації науки привело до фабрикації ряду справ проти відомих вчених. Так у

“академічній справі” 1930 р., за якою було заарештовано ряд відомих вчених, з'явилось прізвище М.В.Довнар-Запольського. У Білорусії почалася справа групи націонал-демократів, у зв'язку з чим ім'я та роботи вченого піддавалися жорсткій критиці: його звинувачували у неонародництві та націонал-демократизмі⁵⁹.

Лише відірваність від Києва та Мінська, де найбільше критикували, уберегла його від репресій. В останні роки життя він працював у НДІ хуторного господарства Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Наближалися вибори дійсних членів Академії наук СРСР і група вчених Москви та Києва висунули М.В.Довнар-Запольського кандидатом на обрання. Активізувалися і його недруги, з середовища яких вийшла розгромна стаття, опублікована у 1934 р. київським вченим О.П.Оглоблиним⁶⁰.

Автор статті охарактеризував “буржуазного вченого” Довнар-Запольського як основоположника нацдемівства в білоруській історіографії, та одного із лідерів білоруської контрреволюції й БНР, речника махрового великодержавництва в російській історіографії та вірного учня українського буржуазного історика В.Антоновича. Автор статті поставив за мету послідовно заперечити три “легенди” про Довнар-Запольського: про нібито його вороже ставлення до “українського питання”, про його “марксизм” та про політичний радикалізм вченого. Політично заангажовані оцінки були дані О.Оглоблиним і науковій школі М.В.Довнар-Запольського. Він визначив її велику політичну небезпеку як “школи фашистського напрямку” і як “буржуазно-націоналістичну історичну школу”, яка простувала “від нацдемівства до націонал-фашизму... з певним досвідом контрреволюційної діяльності”. Звідси необхідність рішучої боротьби із нею як одного із чергових завдань радянської історичної науки⁶¹.

Стаття О.П.Оглоблина мала тяжкі наслідки. Знайомство із нею привело до смерті М.В.Довнар-Запольського 30 вересня 1934 р. від приступу “грудної жаби”. Смерть його, незважаючи на короткий некролог в «Известиях» від 2 жовтня, пройшла непомітно. А в кінці 30-х років були репресовані майже всі з тих, хто до того часу залишився в живих із його учнів по Київському університету⁶².

Висновки О.П.Оглобліна привели до забуття на довгі роки ім'я М.В.Довнар-Запольського в радянській історіографії та його наукової спадщини. Остання, залишаючись і до цього часу малодослідженою, становить значний інтерес для сучасної історичної науки.

Хронологічні рамки досліджень вченого охоплюють історичні події, які відбувалися з давніх часів до першої чверті ХХ ст. Він досліджував проблеми Київської Русі, Литовсько-Руської держави, Московської Русі та Російської імперії. Значна частина його праць присвячена вивченню білоруського фольклору та етнографії. Фольклорно-етнографічні праці, а також узагальнюючі дослідження з історії та народного господарства Білорусії потребують окремого дослідження, їх неможливо проаналізувати у одній статті.

Одним із головних напрямів у проблематиці досліджень М.В.Довнар-Запольського були соціально-економічні проблеми. Значний вплив на вченого у зверненні до згаданої проблематики мало формування у Західній Європі у ХІХ ст. на порубіжжі історії та економіки нового наукового напрямку. Його започаткували представники “староісторичної школи” В.Рошер та Б.Гільдебрандт. В основі їх світосприйняття лежало переконання у тому, що закони політичної економії повинні формуватися на підставі всебічного вивчення економічних явищ господарського життя, його історії і психологічного підґрунтя⁶³.

Наприкінці ХІХ ст. провідну роль у розробці проблем історії економіки стали відігравати фундатори “новоісторичної” (історико-економічної) школи: Г.Шмоллер, В.Зомбарт та К.Бюхер. Новоісторична школа заклала підвалини так званого “соціального напрямку” і мала значний вплив на російських вчених⁶⁴. Очевидно під час перебування у Москві у 1894-1901 рр. М.В.Довнар-Запольський ознайомився із працями фундаторів “новоісторичної” школи і став послідовником їх вчення.

Тому для своєї магістерської дисертації він обрав тему історії фінансового господарства Литовсько-Руської держави. Пізніше тема дисертаційного дослідження була значно розширена. В опублікованій у 1901 р. монографії «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах», рукопис якої зберігається в особистому фонді

історика, він розглянув найважливіші проблеми економічного життя українських та білоруських земель у складі князівства: прибутки, джерелом яких служила судово-адміністративна діяльність великого литовського князя, різні види податків та повинностей у державі, державне майно, монетарну систему тощо. Значний науковий інтерес становлять і додатки до праці⁶⁵. Звернення до цих проблем Довнар-Запольський пояснив у вступі, зазначивши, що розробка “экономических и финансовых вопросов всегда составляла одну из самых важных сторон в изучении истории”, яким російська історична наука в особі юридичної школи російської історіографії приділяла недостатню увагу⁶⁶. Аналіз соціально-економічних проблем українських та білоруських земель у складі Великого князівства Литовського автор здійснив у порівнянні із такими процесами у Київській Русі та показавши поступальність їх розвитку.

Наукова громадськість схвально зустріла появу дослідження Довнар-Запольського. Ряд відомих вчених опублікували на нього рецензії. Так В.Антонович та П.Голубовський відмічали його як “ценный вклад в науку”, підкресливши взаємозв'язок у праці між суспільним устроєм держави та системою його фінансових відносин. Вони вказували на значну джерельну базу дослідження, “с приемами точной критики” джерел та на зв'язок, встановлений вченим, між системою оподаткування Київської Русі та Великого князівства Литовського⁶⁷.

Як цінний вклад в літературу Великого князівства Литовського визначив працю М.В.Довнар-Запольського М.С.Грушевський. Він звернув також увагу читачів на цінну серію документів з історії митної справи у додатку. Висловивши ряд критичних зауважень, рецензент зазначив, що праця буде корисною для дослідників⁶⁸.

Позитивну рецензію поряд з деякими критичними зауваженнями опублікував також відомий російський дослідник історії Великого князівства Литовського М.В.Любавський. Він висловився за присудження М.В.Довнар-Запольському премії П.Н.Батюшкова⁶⁹.

У наступних працях «Западно-русская сельская община в XVI в.», «Крестьянская реформа в Литовско-Русском госу-

дарстве в половине XVI в.» та у підготовленій на їх основі монографії «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке»⁷⁰ вчений продовжив дослідження соціально-економічних проблем Великого князівства Литовського. Він дослідив склад і компетенцію волосних та сільських общин переважно на українських та білоруських землях, які входили до складу князівства, показав соціальне становище членів общин та їх поземельні відносини. Вчений проаналізував проведення на їх території селянської реформи середини XVI ст., так званої “волочної поміри”, вказав на її причини та попередні реформи, які здійснювалися при Сигізмунді-Августі.

Нове дослідження М.В.Довнар-Запольського не пройшло повз увагу наукової громадськості. Так М.Грушевський відзначаючи вклад автора у дослідження зазначеної проблеми, в той же час висловлював ряд зауважень. На думку рецензента у праці мало досліджений вплив реформи на селянські відносини та громадські організації українського та білоруського селянства, не прослідковано їх зв'язок із періодом Київської Русі та вплив польського права на реформу. М.Грушевський зауважив автору і відсутність у списку використаної літератури українських праць⁷¹.

З ґрунтовною рецензією на монографію М.В.Довнар-Запольського з історії селянства Великого князівства Литовського виступив російський історик М.К.Любавський⁷².

Вихід праць вченого з історії селянства викликав нову дискусію щодо прав селянських общин та селян на землю у Великому князівстві Литовському. Ця дискусія триває і до нині⁷³.

На необхідності дослідження соціально-економічних проблем вчений наголошував і у вступній лекції, прочитаній у Київському університеті 20 вересня 1901 р.⁷⁴ У ній Митрофан Вікторович визначив, насамперед, періоди, школи і напрямки в російській історіографії у XVIII-XIX ст. та показав їх відмінні риси. Так російські історики XVIII - початку XIX ст.В.Татіщев, М.Карамзін та інші, на його думку, вбачали в історії матеріал для повчання, розвитку національної гідності та любові до Батьківщини. Нова течія в російській історичній науці, яка прийшла на зміну їм, була юридична школа, започаткова

С.М.Соловйовим, К.Д.Кавелінім та Б.Н.Чичерінім⁷⁵. Її появу вчений пов'язував із розвитком у 20-30 рр. XIX ст. філософії на Заході, коли на зміну просвітництву з його космополітизмом у політичному житті, природнім правом, пануванням людського розуму, прийшла філософська система Гегеля. Вона об'єднала європейську думку, визначила необхідність дослідження ідейного змісту суспільного розвитку, особливо права та узаконила роль особи у суспільстві⁷⁶.

Під безпосереднім впливом гегельянства у передовій частині російського суспільства сформулювалися різні погляди на роль народних мас в історії, які визначили відмінні риси істориків юридичної школи та слов'янофілів. Останні мали вплив на ряд наступних поколінь істориків, у тому числі на М.Костомарова, напрямок досліджень якого, як вважав Довнар-Запольський, мав продовження у школі професора В.Антоновича та його численних учнів⁷⁷.

Вчений показав наступний етап у розвитку російської історіографії, який вбачав у вивченні історії матеріальних відносин. “Никто не отрицает, - писав він, - взаимодействия материалистических и идеалистических факторов, но отправляясь от первых, надо искать именно взаимодействие, а не априорно устанавливать исключительное господство последних”. Довнар-Запольський підкреслював також, що вплив “производственных форм на исторический процесс, составляет важный поворот в направлении исторической мысли” - що ставив у заслугу Карлу Марксу⁷⁸.

Незважаючи на високу оцінку вкладу К.Маркса у розвиток історичної думки, Довнар-Запольський наголошував на тому, що “формула исторического процесса, как она вылилась в учении Маркса, Энгельса и их последователей”, не зовсім обґрунтована і “формула процесса еще ждет своего разрешения” на основі вивчення матеріальних факторів у взаємозв'язку із факторами ідеологічними⁷⁹.

Отже, в лекції «Исторический процесс русского народа в русской историографии» вчений розглянув етапи розвитку російської та української історіографії та вплив на них західної філософської думки, в т.ч. і марксизму.

Проблеми історіографії України вчений розглянув також у розвідці, присвяченій учителеві, професору Київського універ-

ситету В.Б.Антоновичу⁸⁰. Це була промова на його смерть, яка змусила його учнів розібратися у науковій спадщині їх вчителя. У ній Довнар-Запольський розглянув відображення історичного процесу у працях Антоновича. Він показав, що основною проблематикою праць вчителя були малодосліджені питання давньоруської та західноруської (малоросійської) історії. Їх відрізняла широта поставленої теми, новизна розробки та значна джерельна база, насамперед архівний матеріал, який, крім того, публікувався у додатках⁸¹.

Незважаючи на відсутність узагальнюючих праць, дослідження Антоновича, на думку Довнар-Запольського, у комплексі дають відповідь на кардинальні проблеми історичної науки та визначають загальний напрям західноруської історії через світосприйняття вченого. Історичний процес руського народу Антонович вбачав у народній стихії суспільного життя, яке складалося із матеріальних та духовних сил народу, та його змінах під впливом різних факторів. Так в основі історичного життя давньої Русі, за його теорією, були три сили: община, дружина і влада князя. Причому в общині вчений вбачав начало народного життя⁸².

Антонович, за визначенням М.Довнар-Запольського, показав у своїх працях "генезись происхождение шляхетского та городского сословия Западного края", та становище українського селянства у XVIII ст. Він дав визначення історії, як науки про суспільство, яке поділяється на групи за інтересами. У цьому суспільстві завжди присутня народна основа, якою в українців була община. Розклавшись на окремі елементи, вона збереглася у деяких станах населення, наприклад, козацтві⁸³.

Довнар-Запольський охарактеризував історичні погляди Антоновича. Він зазначив, що його вчитель не приєднався до жодної ідейної течії 60-х років в історичній думці. Він був скептиком, схильним "къ славянофильской догме", який проте йшов власним шляхом. Історичні погляди Антоновича, як вважав його учень, сформувалися під впливом юридичної школи та слов'янофілів. Проте він не захопився ідеєю особи в історії, яку підносили представники юридичної школи, а вірно визначив значення народу в історичному процесі, в чому відчувався вплив слов'янофільських ідей у формі панславізму

Кирило-Мефодіївського гуртка та Лелевелевського гминовладства. На відміну від своїх попередників, які підносили значення народу в історії, Антонович показав також ідейну боротьбу різних груп населення, що було, як вважав Довнар-Запольський, кроком вперед і одним із поворотних моментів у розвитку російської історичної науки⁸⁴.

Проте значення Антоновича, на думку його учня, не тільки у наукових працях, але і в його викладацькій діяльності. Він зумів зацікавити аудиторію, привернути багатьох студентів до наукової роботи, ставлячи за мету розробку руської історії по областям. У цьому простежується зв'язок його учнів з ідеями вчителя та з його лекціями по історії Давньої Русі. І це склало те загальне, яке Довнар-Запольський визначив як наукову школу. Монографічна розробка давньоруських земель, на його думку, відрізняється особливими методичними прийомами, однаковим розташуванням матеріалу, спільністю ідейного змісту, в якому основним в історичному є соціальний процес. Однак головними ознаками наукової школи, як вважав Митрофан Вікторович, було направлення, мета роботи, яку для школи В.Б.Антоновича можна було визначити як монографічна розробка обласної історії: давньоруської та західноруської. Тому київську історичну школу В.Б.Антоновича можна, на його думку, визначити як обласну⁸⁵.

Отже, Довнар-Запольський показав вплив різних ідей на світогляд Антоновича, охарактеризував його історичні погляди та його наукову школу.

Історіографічну розвідку Митрофан Вікторович присвятив також відомому російському історикові Т.М.Грановському⁸⁶. Він показав його вклад у становлення російської історичної науки, у викладі якої вона, на думку вченого, вперше отримала "характерь закономерной науки объ обществе". За світосприйняттям послідовник "Тегеля и Савиньи", Грановський з часом прийшов до дуалістичного розуміння історичного процесу, тобто вважав важливими і матеріальні фактори і в цьому, як вважав Довнар-Запольський, здійснив "крупный шагъ впередь въ развитіи понятія объ историческомъ процессе". Служіння історії стало його подвигом, який ще мають оцінити наступні покоління. Через його аудиторію пройшли тисячі слухачів, на його публічних лекціях була вся

мисляча Москва. Тому вчений вважав, що Т.М.Грановський підготував кадри освічених діячів Росії⁸⁷.

Отже, М.В.Довнар-Запольський показав у своїх працях історіографічний процес у Російській державі, в тому числі і на Україні, вплив на нього ідей юридичної школи та слов'янофільства.

Постійна увага до соціально-економічних проблем привела Довнар-Запольського до вивчення історії економіки Московської Русі і насамперед російського міста XVI-XVIII ст. Написані на значному джерельному матеріалі, його статті по зазначеній проблемі⁸⁸ продовжили дискусію про цеховий устрій російського середньовічного ремесла, розпочату ще в середині XIX ст., яка проте згасла із-за відсутності нових джерел. Знайдені вченим архівні матеріали дозволили прийти до висновку про існування у Москві корпорації срібляників, які нагадували західноєвропейські цехи. Дискусія по цьому питанню продовжувалася до 50-х років XX ст.⁸⁹

До дослідження проблем історії Московської держави М.В.Довнар-Запольський залучав і своїх учнів, які згодом стали відомими вченими. Вони досліджували писцові книги Російської держави XVI-XVII ст. і внесли в історичну науку, як зазначав відомий вчений В.О.Романовський, "большой и свежий научный материал". Довнар-Запольський та його учні поставили та успішно вирішили проблеми заселення, землеволодіння і землекористування та інші питання сільського господарства. На праці його учнів: Н.Ф.Яницького, А.М.Гневушева, Б.Г.Курца, П.П.Смирнова та інших, підготовлені на основі писцових книг, посилалися у солідних наукових виданнях радянських часів. Тому, як зазначав В.О.Романовський, "школа Довнар-Запольського оставила большой и плодотворный след в исторической науке"⁹⁰.

Дослідження різних проблем економічного розвитку Великого князівства Литовського та Московської Русі привели вченого до узагальнення процесу розвитку народного господарства Росії. Показовою в цьому є його праця «История русского народного хозяйства»⁹¹, в основі якої матеріали вувізького лекційного курсу. У «Вступі» автор наголошував на тому, що закони розвитку ще не відкриті економічною наукою, або з їх формулюванням не всі можуть погодитися.

Він вважав, що тогочасні економічні теорії мали головний недолік, вони розкривали економічні закони розвитку господарства Західної Європи, і не були універсальними для всіх країн⁹².

Проаналізувавши праці з економічної теорії Ф.Ліста, Б.Гільдебранта, К.Маркса та Ф.Енгельса; російських економістів П.Маслова, Н.Рожкова, М.Туган-Барановського та інших вчений зупинився на новій класифікації, яка в той час стала пануючою в науці. Нею була теорія К.Бюхера, викладена у праці «Возникновение народного хозяйства», яку Довнар-Запольський детально проаналізував. Значну увагу він приділив огляду умов економічного розвитку Росії, сформулювавши її загальну концепцію. Вчений показав вплив фізико-географічного фактору, який визнавав домінуючим на клімат та економіку країни. Особливості географічного положення Русі привели до переваги торгівлі над землеробством, продукти якого не могли зацікавити її при поганих шляхах сполучення. Тому переважаючою галуззю промисловості стало бортництво і полювання на хутрового звіра, які стали головними статтями руського експорту. Розвиток торгівлі привів до зростання кількості міст і запустіння сіл⁹³.

Перший період історії Русі, як вважав вчений, закінчився приблизно у XII ст. із виснаженням природних багатств на Півдні, втрапою східного ринку та зменшенням потреб західного ринку у продуктах харчування. Наступив "ойкосний", тобто замкнутий період в історії країни, коли життя перемістилося на північний схід. Відсутність у "верхів" засобів до існування привела до прикріплення селян до землі. З розвитком землеробства відбулося перетворення Русі із торгової країни на землеробську. "Ойкосний" період тривав до другої половини XVI ст. коли господарська криза привела до порушення замкнутості, зменшення оброблюваної площі ріллі, розвитку торгівлі продуктами сільськогосподарського виробництва, що привело до повторного закріпачення. Ці тенденції простежувалися до кінця XVIII ст., коли хліб зайняв домінуюче становище в експорті і відбувся перехід до капіталізму⁹⁴.

Концепція історії Росії Довнар-Запольського зводилася, таким чином, до зміни періодів торгівлі та натурального ("ойкосного") господарства, в якому економічний устрій

підпорядковував відносини політичні та соціальні. Отже, політична історія у його концепції грала другорядну роль.

Значна увага у працях вченого приділена історії XIX ст. Звернення його до зазначеного періоду пов'язано із навчальним процесом. У 1899-1901 рр. і пізніше Довнар-Запольський читав спецкурс про добу Олександра I. Тому у ряді праць він висвітлює політичну та соціально-економічну історію Російської імперії XIX ст., суспільно-політичні рухи, релігію та освіту⁹⁵.

Високо оцінив вчений малодосліджені в той час реформи М.М.Сперанського, його політичні ідеали. Він показав, що державний діяч прагнув створити в Російській імперії в умовах "істинної" монархії такі форми правління, які зробили б громадянина вільним, а закони забезпечили б громадські та політичні права особи та її участь в управлінні державою⁹⁶.

Своєрідним підсумком досліджень вченого історії Російської імперії XIX ст. став перший том праці «Обзор новейшей русской истории». Другий том, який вчений присвятив добі Миколи II загинув у роки громадянської війни⁹⁷.

Велику увагу вчений присвятив суспільно-політичним рухам XIX ст. Однією із перших його розвідок була рецензія на книгу декабриста С.Г.Волконського⁹⁸.

У 1907 р. вийшли у світ ще дві праці Довнар-Запольського про декабристів. Реакція, яка постала після революції 1905-1907 рр. не дозволила вченому завершити тоді публікацію циклу робіт по декабризму. Її заключна частина вийшла лише у 1917 р.⁹⁹ У працях відчувається деяка поспішність, яка проте компенсується їх значною джерельною базою, насамперед архівними матеріалами, які вперше вводилися у науковий обіг. Оригінальними були і висновки вченого. Так, він чи не вперше заявив про поєднання чинників, які справили вирішальний вплив на декабристів: російської кріпосницької дійсності та західної політичної думки і революційних подій. Крім того, Довнар-Запольський показав, що Товариство об'єднаних слов'ян, ще до злиття з Південним товариством у вересні 1825 р. мало самостійно розроблені документи. Він звернув увагу на цілісність ідеології Товариства і дійшов висновку, що головною метою організації була зміна політичного ладу в Російській імперії, а ідея створення федерації слов'янських

республік відігравала другорядну роль. Ці висновки поділяють і сучасні дослідники¹⁰⁰.

Погляди на переважаюче значення економіки у суспільстві вчений розвинув у ряді праць, присвячених зовнішньоекономічній політиці Російської імперії на початку XX ст.¹⁰¹ Так у розвідці «Русский вывоз и мировой рынок», підготовленій на основі матеріалів Всеукраїнської виставки, проведеної влітку 1913 р. в Києві, за участю Південно-Західного відділення Російської експортної палати, головою якої був Довнар-Запольський, подано аналіз структури російського експорту. Автор показав його зростання з 1827 по 1911 рр. у три рази. Він визначив стратегію розвитку зовнішньої торгівлі Росії і вказав її головний напрямок на схід, оскільки у Європі вона мала сильних конкурентів по вивозу хліба: США, Аргентину і Австралію¹⁰².

Довнар-Запольський показав зростання експорту хліба з Росії, який склав 46,9 відсотків. Інші статті експорту: льон, пенька, ліс та лісоматеріали, корисні копалини склали незначний відсоток. Вчений висловив ряд цінних зауважень щодо поліпшення структури російського експорту, які при зростаючій енергії і діловитості народу давали йому надію на відродження економіки Російської імперії¹⁰³.

В іншій роботі «Задачи экономического возрождения России»¹⁰⁴ вчений закликав дивитися на торгівлю не тільки як на засіб прибутку, але і як на велику державну справу. Він показав як німецька торгівля захопила російські ринки і поставила Російську імперію у залежність від поставок німецьких товарів. Так у 1911 р. із Германії отримували 58,2% матеріалів і продуктів хімічного виробництва на 32,2 млн.руб.

Таким чином, вчений показав значення зовнішньої торгівлі для стабільного становища держави та її вплив на політику Російської імперії.

Значний вклад Довнар-Запольського у розвиток джерелознавства та археографії. У 90-х роках XIX ст. вийшли перші збірки його документів¹⁰⁵, які донині не втратили наукової цінності. У них вчений опублікував документи Метрики Литовської, зібрані у московських архівах. Публікацію документів він здійснював за правилами тогочасної археографії.

У 1906 р. Довнар-Запольський опублікував збірник

документів з історії декабристського руху¹⁰⁶. У передмові до видання він зазначив, що слідчі справи декабристів довгий час були недоступні для дослідників. Отже, Митрофан Вікторович був одним із перших, хто не тільки ознайомився із слідчими справами декабристів, але видавши їх, зробив доступними широкому колу читачів. Він дав у передмові детальний опис документів, зазначив, що вони мали характер мемуарів з викладом історії таємних товариств та аналізом їх діяльності, які становлять інтерес для характеристики епохи¹⁰⁷.

Вчений вказав також на основні принципи передачі тексту документів у збірнику. Він здійснював їх публікацію «зь обслуоденієм орфографіи подлинника и стиля», виправляючи у тексті лише суттєві помилки та розділові знаки. Місця, підкреслені у показаннях декабристів, у збірнику набрані курсивом. Автор відмовився від коментарів до тексту, що зменшило наукову цінність видання, оскільки виходила у світ його праця «Идеалы декабристов»¹⁰⁸.

У збірнику «Мемуары декабристов» М.В.Довнар-Запольський опублікував записку М.Ф.Орлова про таємне товариство, показання полковника Н.Комарова про діяльність на Півдні Союзу Благоденствія, Конституцію Микити Муравйова та його аналіз діяльності товариства, записки князя С.Трубецького тощо.

Вчений опублікував також ряд інших джерел: Баркулабівський літопис, веревні і розрубні книги російських вотчин Микола-Корельського монастиря, до яких ним були підготовлені передмови¹⁰⁹.

У 1905 р. вченим підготовлено, а у 1907 р. Комісією для розбору давніх актів видано восьму частину 5 тому «Архива Юго-Западной России»¹¹⁰. У ній зібрані актові матеріали з історії української адміністрації XVI-XVII ст. Кожному документу збірки передувал зміст, дата написання документа, вказувався адресат, діловодний номер, у легенді - місцезнаходження документа. У ній відсутні дані про форму документа (оригінал, копія), ступінь його збереженості (для пошкоджених) та посилання на літературу, де він опублікований, що вимагається у сучасній публікації документів.

Довнар-Запольський підготував передмову даного видання. У ній він проаналізував функції воєвод, старост, вїтїв та інших

посадових осіб української адміністрації XVI-XVII ст. та реформу 1565 р. і наступні зміни в адміністративному устрої земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Передмова «Украинские староства в первой половине XVI в.» вийшла у 1908 р. окремим виданням¹¹¹.

У 1913 р. вчений підготував до друку ще два томи документальних матеріалів: до історії населення Волинського воєводства в XVI-XVII вв. та до історії кріпацької вотчини¹¹². За даними О.П.Оглоблина ці матеріали були надруковані, але в світ не вийшли. За публікаційними планами Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів Довнар-Запольський підготував три збірники документів з історії Волині XVI-XVIII ст., які мали скласти 9 том VIII частини «Архива Юго-Западной России». Перші два випуски в останній редакції отримали назву «Акты по статистике и экономическому положению населения Вольни в XVI-XVII вв.». За даними на 1917 р. перший випуск був практично видрукований, а за станом на 1922 р. обидва випуски ще знаходилися в друкарні, яка вимагала грошей від Академії наук. Подальша доля підготовлених вченим видань по Волині невідома¹¹³.

Поряд із науковими дослідженнями Довнар-Запольський як редактор і автор приймав участь у підготовці і виданні фундаментальних праць, які мали компілятивний характер і були призначені для учбових потреб. Важливе місце серед них займало 3-х томне видання «Русской истории в очерках и статьях»¹¹⁴.

До участі у виданні М.В.Довнар-Запольський запросив відомих вчених, професорів та викладачів вузів. Статті у збірники були підготовлені В.Б.Антоновичем, П.В.Голубовським, І.І.Смирновим, Н.Д.Полонською та іншими. Значну кількість статей було написано Довнар-Запольським. Кожна стаття збірника закінчувалася списком літератури. Незважаючи на науково-популярний характер статей, вони відповідали рівню тогочасної історичної науки і заслужили визнання. 21 травня 1913 р. Міністерство освіти повідомило Довнар-Запольського, що «Русская история в очерках и статьях», внесена до списку книг, якими поповнюються бібліотеки учбових закладів¹¹⁵.

Таким чином, завдяки поглибленій увазі до творів новітніх філософів, соціологів, економістів та істориків, використанню висновків та спостережень представників “староісторичної” та “новоісторичної” (історико-економічної) наукових шкіл М.В.Довнар-Запольський головною проблематикою досліджень обрав соціально-економічні проблеми. Він поставив і успішно вирішив проблеми становлення та розвитку економічних та соціальних відносин у Литовсько-Руській державі, значну увагу приділивши фінансовим проблемам. Вчений виявив їх зв’язок і поступальність розвитку від часів Давньоруської держави, що становить його концептуальне досягнення. Значний вклад вченого у вирішенні ряду економічних проблем Московської Русі XVI ст. та історії Російської імперії XIX - початку XX ст. Оцінюючи власні наукові здобутки, вчений зазначав: “Не мне судить о значении моих трудовъ, но как специалист я знаю, что мною поставлены многие новые вопросы, добыты новые материалы и указаны новые методы ихъ исследования...”¹⁶.

Велику увагу вчений приділяв аналізу історіографічного процесу в Російській імперії, визначенню наукових шкіл та напрямків. Він показав значення наукової та педагогічної спадщини В.Антоновича та дав їм високу оцінку.

Значний вклад Довнар-Запольського у розвиток джерелознавства та археографії. У архівосховищах Москви, Варшави та інших міст він зібрав значну кількість документів до історії українських земель і видав збірки документів, які і сьогодні не втратили наукового значення.

Довнар-Запольським був талановитим лектором і педагогом. Він створив київську наукову школу істориків-економістів, з якої вийшла плеяда відомих вчених, що продовжили дослідження соціально-економічних проблем різних періодів історії України, Росії та Білорусі.

У київський період наукової та педагогічної діяльності сформувалися методологічні погляди М.В.Довнар-Запольського. Він пройшов складний шлях від позитивістської концепції “школи” В.Б.Антоновича з притаманним йому документалізмом, проблемою факту та його критичним осмисленням, до економічної доктрини марксизму, прийнявши ідеї “легальних марксистів”. В той же час марксистську концеп-

цію історичного процесу він вважав недостатньо обгрунтованою.

Більшість праць вченого не втратила своєї актуальності і наукового значення. На них спирається збагачена новими фактологічними знаннями і більш досконалою методикою дослідницької роботи сучасна наука. Позначені новизною, вони давали поштовх науці і внесли в неї так багато нових документів, що на довгий час стали в ряд історичних джерел.

Видатний вчений та організатор науки, талановитий педагог М.В.Довнар-Запольський гідно прожив нелегке життя і вніс значний вклад в розвиток історичної науки.

- ¹ Довнар-Запольский М.В. //Советская историческая энциклопедия. - М., 1964. - Т.5. - С.263; Довнар-Запольський М.В. //Радянська енциклопедія історії України. - К., 1970. - С.54; Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель //Вопросы истории. - 1993. - №6. - С.162-170; Его же. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - М.-Брянск, 1997. - 228 с.; Матяш І.Б. Митрофан Довнар-Запольський: внесок в українську архівну науку та освіту // Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - К., 2001. - С.80-100 та ін.
- ² Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - С.84-85.
- ³ Там же. - С.85-87; Центральный державный историчний архів України в м. Києві (далі – ЦДАКУ). - Ф.262, оп.1, спр.1, арк.1.
- ⁴ Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. - С.162.
- ⁵ ЦДАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.1, арк.1, 1 зв.; Казмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець //УІЖ. - 1995. - №1. - С.80.
- ⁶ ЦДАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.4, 5; Михальченко С.И. Указ. соч. - С.162.
- ⁷ ЦДАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.158, арк.1-2 зв.

- 8 Там само. - Арк.1, 1 зв.
- 9 Там само. - Спр.1, арк.1, 1 зв.; Спр.2, арк.1.
- 10 Довнар-Запольский М.В. Очерк истории Кривичских и Дреговичских земель до конца XII столетия. - К., 1891. - 170 с.; ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.4-5.
- 11 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.159, арк.3, 3 зв.
- 12 Крымский А. (рец.) «Белорусское Полесье». Сборник этнографических материалов, собранных М.Довнар-Запольским. Вып.1. Песни Пинчуков. С прилож. карты северной части уезда и статьи о говоре. - К., 1895. - XXVIII + 203 с. // Киевская старина. - 1896. - №1. - С.30-33.
- 13 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.1, арк.1, 1 зв.; Спр.31, арк.1, 2.
- 14 Там само. - Спр.162, арк.18 зв.-19; Спр.1, арк.1, 1 зв.
- 15 Там само. - Спр.1, арк.1, 1 зв.; Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - С.90.
- 16 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.2-4.
- 17 Шохін Л.І. Маловідомі документи про діяльність М.В.Довнар-Запольського в галузі архівної справи // Архіви України. - 1987. - №1. - С.68.
- 18 Там само. - С.69.
- 19 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.2-3; Михальченко С.И. Указ. соч. - С.90.
- 20 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.162, арк.24, 25.
- 21 Там само. - Арк.26-28 зв., 30-30 зв.
- 22 Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. - 807 с. + СХІІ.
- 23 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.1, 2; Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Вказ. праця. - С.81; Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. - 307 с. + 167 с.
- 24 Крупницький Б.Д. З студентських спогадів історика // ALMA MATER. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. Кн.1. Університет Св. Володимира між двома революціями. - К., 2000. - С.275.
- 25 ЦДІАКУ. - Ф.232, оп.1, спр.28, арк.1, 1 зв.; Отчет о десятилетней деятельности студенческого историко-этногра-

фического кружка при университете Св. Владимира // ALMA MATER. - С.383.

- 26 Крупницький Б.Д. Вказ. праця. - С.277.
- 27 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.20, арк.1, 2; Спр.31, Арк.7 зв., 8.
- 28 Верба І.В. Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973). - К., 2000. - С.43-44.
- 29 Там само. - С.45.
- 30 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.20, арк.1, 2, 5, 6, 7 зв.; Отчет о десятилетней деятельности студенческого историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира. - С.384-386.
- 31 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.28, арк.1-4.
- 32 Там само. - Спр.20, арк.1, 2, 5, 6, 7 зв.
- 33 Там само. - Спр.2, арк.1, 2; Кыштымов А. Киевский коммерческий институт в судьбе М.В.Довнар-Запольского // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наук. праць. Вип.2: Архівознавчі читання. - К., 2000. - С.115-116.
- 34 Кыштымов А. Указ. соч. - С.116-117.
- 35 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.6, 8 зв.
- 36 Там само. - Спр.19, арк.1, 1 зв.; Кыштымов А. Указ. соч. - С.117-118.
- 37 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.5; Кыштымов А. Указ. соч. - С.118-119.
- 38 Кыштымов А. Указ. соч. - С.118-120.
- 39 Там же. - С.124.
- 40 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.31, арк.6.
- 41 Кыштымов А. Указ. соч. - С.126.
- 42 Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. С.164; Кыштымов А. Указ. соч. - С.126, 129.
- 43 Кыштымов А. Указ. соч. - С.127; Михальченко С.И. Указ. соч. - С.166.
- 44 Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - С.146-154, 198-219; Рубльов О.С. Шашевський Є.Д. // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. - К., 1998. - Вип.1. - С.308-309; Шашевський Євген Дмитрович (1884-1939) // ALMA MATER. - С.140.

- 45 Полонська-Василенко Н.Д. Революція 1917: Спогади //ALMA MATER. - С.132-135; Сташевський Євген Дмитрович. - С.141.
- 46 Довнар-Запольский М.В. Вынужденные разъяснения (На правах рукописи). - К., 1919. - С.9, 11; Кыштымов А. Указ. соч. - С.127.
- 47 Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) //Київська старовина. - 1998. - №6. - С.54.
- 48 Там само. - С.56.
- 49 Там само. - С.57.
- 50 Там само. - С.62.
- 51 Довнар-Запольский М.В. Жребий брошен //Белорусское слово. - 1918. - №2.
- 52 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.202, арк.1; Лебедзева В. Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-украінскіх перамовах 1918 г.: Факталагічны і крыніцазнацчы спекты //Архівознаўство. Археаграфія. Джерелознаўство. - К., 2000. - Вип.2. - С.104-113.
- 53 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.29, арк.1.
- 54 Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. - С.167.
- 55 Владимир Иванович Пичета (1878-1947) //Портреты историков. Время и судьбы. Т.1: Отечественная история. - М.-Иерусалим, 2000. - С.178; Михальченко С.И. Указ. соч. - С.168.
- 56 Довнар-Запольский М.В. Народное хозяйство Белоруссии (1861-1914). - Минск, 1926. - 240 с.; Курц Б. (рец.) Довнар-Запольский М.В. Народное хозяйство Белоруссии (1861-1914). - Минск, 1926 //Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К., 1927. - Кн.10. - С.376-380.
- 57 Курц Б. Вказ. праця. - С.380.
- 58 Михальченко С.И. Указ. соч. - С.167-168.
- 59 Там же. - С.168.
- 60 Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) //Записки історично-археографічного інституту. - К., 1934. - №1. - С.157-225.
- 61 Там само. - С.161, 163, 168, 174, 178-182, 184-185, 195-200, 225.
- 62 Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. - К., 1999. - С.330; Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский:

- историк и общественный деятель. - С.168.
- 63 Сінкевич Є.Г. Історія народного господарства: методологічні та методичні особливості її наукової розробки //Історична школа на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Харків, 1995. - С.83.
- 64 Там само. - С.83-84.
- 65 Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. 8 - 07 с. + СХІІ; ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.60.
- 66 ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.60, арк.5.
- 67 Антонович В., Голубовский П. Отзыв о сочинении М.В.Довнар-Запольского «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах». Т.1. - К., 1901, представленном в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории //Университетские известия. - 1902. - №1. - Ч.1. - С.19-20.
- 68 Грушевский М. (рец.) М.Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. С.IV + 807 с. //ЗНТШ. - Львів, 1904. - Т.61. - С.18-19.
- 69 Любавский М.К. Разбор сочинения М.Довнар-Запольского: Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1910. - Т.1. //Отчет о присуждении премии П.Н.Батюшкова. - СПб., 1904. - С.31-89.
- 70 Довнар-Запольский М.В. Западно-русская сельская община в XVI в. //ЖМНП. - 1897. - №7; Его же. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI в. //ЖМНП. - 1905. - №3/4; Его же. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. - 307 с. + 167 с.
- 71 Грушевский М. (рец.) М.Довнар-Запольский. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. - К., 1905. - VI + 307 + 168 //ЗНТШ. - Львів, 1906. - Т.70. - С.200-201.
- 72 Любавский М.К. Отзыв на труд М.Довнар-Запольского: Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. //Отчет о 3-м присуждении премии П.М.Батюшкова. - СПб., 1907. - С.554.
- 73 Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. //Материалы по истории земледелия СССР. - М., 1952. - С.322-410; Гурбик А.

- Аграрна реформа в Україні XVI ст. - К., 1997. - 62 с.; Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства //ЗНТШ. - Львів, 1999. - Т.238. - С.149-184.
- 74 Довнар-Запольский М.В. Исторический процесс русского народа в русской историографии //Из истории общественных течений в России. - К., 1910.- С.245-267.
- 75 Там же. - С.246-247.
- 76 Там же. - С.247, 249, 250.
- 77 Там же. - С.263.
- 78 Там же. - С.263-266.
- 79 Там же. - С.266-267.
- 80 Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б.Антоновича (Речь) //Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.268-280.
- 81 Там же. - С.268-269.
- 82 Там же. - С.270-273.
- 83 Там же. - С.273-276.
- 84 Там же. - С.278.
- 85 Там же. - С.278-280.
- 86 Довнар-Запольский М.В. Тимофей Николаевич Грановский (1813-1855) //Из истории общественных течений в России. - С.281-287.
- 87 Там же. - С.283, 285-286.
- 88 Довнар-Запольский М.В. Организация московских ремесленников в XVII в. //ЖМНП. - 1910. - №9. - Отд.2. - С.131-164; Его же. Торговля и промышленность Москвы XVI-XVII вв. - М., - 1910; Его же. Торговля и промышленность //Русская история в очерках и статьях. - К., 1912. - Т.3. - С.312-341.
- 89 Михальченко С.И. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. - С.165.
- 90 Романовский В.А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // ALMA MATER. - С.289.
- 91 Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. - К., 1911. - 363 с.
- 92 Там же. - С.VII, 1, 2.
- 93 Там же. - С.228-244.
- 94 Там же. - С.228-244; Михальченко С.И. Указ. соч. - С.166.
- 95 Довнар-Запольский М.В. Политические идеалы М.М.Сперанского //Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.117-171; Его же. Эпоха Александра I. //Из истории общественных течений в России. - С.5-54; Его же. Обзор новейшей русской истории. - К., 1914. - 428 с.
- 96 Довнар-Запольский М.В. Политические идеалы М.М.Сперанского. - С.117, 170-171.
- 97 Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. - С.95.
- 98 Довнар-Запольский М.В. Новые записки декабриста. (По поводу книги: Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста) /Изд. князя М.С.Волконского. - СПб., 1901. // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.127-190.
- 99 Довнар-Запольский М.В. Идеалы декабристов. - М., 1907. - 423 с.; Его же. Тайное общество декабристов. - М., 1907; Его же. Декабрьская революция 1825 г. //Голос минувшего. - 1917. - №7-8. - С.5-75.
- 100 Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець //УІЖ. - 1995. - №1. - С.82-84.
- 101 Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок. - К., 1914. - 46 с.; Его же. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). - К., 1915. - 71 с.
- 102 Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок. - С.5-6.
- 103 Там же. - С.6, 9, 10, 20-24.
- 104 Довнар-Запольский М.В. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). - С.35-37.
- 105 Документы Московского архива Министерства юстиции /Сост. М.В.Довнар-Запольским. - М., 1897. - Т.1.- 569 с.; Акты Литовско-Русского государства /С предисл. М.В.Довнар-Запольского. - ЧИОНДР. - М., 1899. - С.1-258.
- 106 Довнар-Запольский М.В. Мемуары декабристов (Записки, письма, показания, проекты конституций, извлеченные из следственного дела с вводной статьей). - К., 1906. - 346 с.
- 107 Там же. - С.III-IV.
- 108 Там же. - С.VII.
- 109 Баркулабовская летопись /Изд. М.В.Довнар-Запольским. - К.,

1908. - 38 с. + 12 с.; Довнар-Запольский М.В. Веревные и разрубные книги Северного края. - СПб., 1905. - 166 с.
- ¹¹⁰ ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.3, арк.1; Архив ЮЗР. - Ч.8. Т.5. - К., 1907. - 118 с. + 504 с.
- ¹¹¹ Архив ЮЗР. - Ч.8. Т.5. - С.1-118; Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К., 1908. - 118 с.
- ¹¹² ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.3, арк.1 зв.; Спр.20, арк.17, 17 зв.
- ¹¹³ Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. - С.168; Майборода Р., Матяш І. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович //Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. - К., 1999. - Вип.1. (XIX ст. - 1930-ті рр.). - С.115.
- ¹¹⁴ Русская история в очерках и статьях /Под ред. М.В.Довнар-Запольского. - М., 1909. - Т.1; М., 1910. - Т.2; К., 1912. - Т.3; Москва в ее прошлом и настоящем. - М., 1909; Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. - М., 1911.
- ¹¹⁵ ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1, спр.176, арк.1.
- ¹¹⁶ Там же. - Спр.31, арк.7 зв.-8.

I. АРХІВ

1. ЦДІАКУ. - Ф.262, оп.1 (1881-1918) - особистий фонд М.В.Довнар-Запольського (212 справ). - Ф.707, оп.64, спр.1; Оп.194, спр.1 б.
2. Державний архів м. Києва. - Ф.16, 108, 153.
3. ІР НБУВ. - Ф.ІІІ, спр.2362, 12695, 19884-19888, 46978-46979, 48795-48810, 53548-53549; Ф.Х, спр.10154, 10542, 10883.
4. Національний архів Республіки Беларусь. - Ф.60, 67.

II. ПЕРЕЛІК ПЕРСОНАЛЬНИХ БІБЛІОГРАФІЙ М.В.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

1. Літературні праці доктора рускаї історії Митрофана Віктаравіча Доунар-Запольского. У хронологічному парадку за 45. 1883-1928 // Записки Адзелу гуманітарних навук. Кн.8. Праці клясы гісторні. Т.3. Менск, 1929. С.566-570.

III. НАЙВАЖЛИВІШІ ПРАЦІ М.В.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

1. Очерк истории Кривичских и Дреговичских земель до конца XII столетия. - К., 1871. - 170 с.
2. Документы Московского архива Министерства юстиции. - М., 1897. - Т.1. - 569 с.
3. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской. 1502-1509. - Симферополь, 1898. - 91 с.
4. Материалы для истории бюджета разрядного приказа. - М., 1900. - 25 с.
5. Спорные вопросы в истории Литовско-Русского Сейма. - СПб., 1901. - 47 с.
6. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. - VIII + 807 с. + СХІІ.
7. Политические идеалы М.М.Сперанского. - М., 1905. - 72 с.; То же //Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.117-171.
8. Веревные и разрубные книги Северного края. - СПб., 1905. - 166 с.
9. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. - 307 с. + 167 с.
10. Мемуары декабристов (Записки, письма, показания, проекты конституций, извлеченные из следственного дела с вводной статьей). - К., 1906. - 390 с.
11. Архив ЮЗР. Ч.8. Т.5. Акты об украинской администрации XVI-XVII вв. - К., 1907. - 118 с. + 504 с.
12. Идеалы декабристов. - М., 1907. - VIII + 423 с.
13. Баркулабовская летопись //Университетские известия. - К., 1907. - №12. - С.1-12; К., 1908. - 38 с. + 12 с.
14. Украинские староства в первой половине XVI в. - К., 1908. - 118 с.
15. Исторические взгляды В.Б.Антоновича //ЧИОНЛ. - К., 1909. - Кн.21. - Вып.1-2. - Отд.1. - С.22-38.
16. Исследования и статьи (Этнография и социология, обычное право, статистика, беларуская письменность). - К., 1909. - Т.1. 486 с.

17. Зарождение министерств в России и указ о правах Сената 8 сентября 1802 г. // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.55-116.
18. Эпоха Александра I // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.5-54.
19. Исторический процесс русского народа в русской историографии // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.245-267.
20. История русского народного хозяйства. - К., 1911. - Т.1. - 363 с.
21. Обзор новейшей русской истории. - К., 1912. - Т.1. - 427 с.
22. Русский вывоз и мировой рынок. - К., 1914. - 46 с.
23. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). - К., 1915. - 71 с.
24. Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего. - 1917. - №7-8. - С.5-76.

IV. ОСНОВНІ ПРАЦІ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М.В.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

1. Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського // Записки історично-археологічного інституту. - 1934. - Т.1. - С.158-225.
2. Невельев Г.А. Исследования о декабристах М.В.Довнар-Запольского // Вестник ЛГУ. - 1971. - №2.
3. Шохін Л.К. Маловідомі документи про діяльність М.В.Довнар-Запольського в галузі архівної справи // Архіви України. - 1987. - №1. - С.68-71.
4. Михальченко С.И. Эволюция мировоззрения М.В.Довнар-Запольского (до 1927 г.) // Из истории общественно-политической мысли в России. - М., 1990. - С.125-140.
5. Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. - 1993. - №6. - С.162-170.
6. Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. - 1995. - №1. - С.80-86.
7. Луценко Є.М. Внесок М.В.Довнар-Запольського в джерелознавство України // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. - К., 1997. - Ч.1. - С.250-252.

8. Луценко Є.М. Джерельна база дослідження життя та творчості М.В.Довнар-Запольського // Український біографічний словник. - Львів, 1997. - С.76-77.
9. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - М.-Брянск, 1997. - 228 с.
10. Матяш І.Б. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. - 1998. - №6. - С.53-73.
11. Киштымов А.А. Киевский коммерческий институт в судьбе М.В.Довнар-Запольского // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць. - К., 2000. - Вип.2: Архівознавчі читання. - С.114-130.
12. Матяш І.Б. Митрофан Довнар-Запольський: Внесок в українську архівну науку та освіту // Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - К., 2001. - С.80-100.